

Baba MƏHƏRRƏMLİ*

KÖK SÖZLƏRİN YARANMASINDA SƏS SİMVOLİZMİNİN ROLU XÜLASƏ

Kök morfemlərin fonosemantik və morfonoloji inkişaf tarixinin izlənilməsi istənilən türk dilinə aid sözlərin praformaları, arxetipləri haqqında tam təsəvvür yaradır. İndiyə qədər türk dillərinin kök sözləri ilə bağlı etimoloji lüğətləri nəzərə almasaq, sistemli, ümumiləşdirici istiqamətdə tədqiqatlar az aparılmışdır. Türk dillərinin ümumi, mükəmməl etimoloji lüğəti hazırlanmadığından türk söz köklərinin praformaları ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda müəyyən çatışmazlıqlar, boşluqlar mövcuddur. Yalnız ayrı-ayrı türk dillərinin (qazax, qırğız, türk) kök sözləri tədqiq edilmiş, türk söz köklərinin ümumi inkişaf istiqamətləri tam müəyyənləşdirilməmiş, türk söz kökləri kompleks şəkildə müqayisəli-tipoloji araşdırmalara cəlb olunmamışdır. Buna görə də türkologiyada yeni rekonstruksiyalara, etimoloji araşdırmalara böyük ehtiyac var. Səs simvolikasını ilkin sözlərin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məqalədə kök sözlərin yaranmasında səs simvolikasının rolu araşdırılır.

Açar sözlər: kök söz, səs simvolizmi, təqlid, etimologiya, arxetip

İlkin söz layının hansı nitq hissələrindən ibarət olması məsələsi hər zaman dilçilikdə mübahisə yaradıb. Dilçilər arasında isimlərin və yaxud da feillərin ilkinliyi haqqında fərqli fikirlər var. V.Pizani qeyd edir ki, dildəki kök sözlər ad və feillərə bölünür. M.Miller ilkin sözlərin feillər olduğunu ehtimal edir. O, hind-Avropa dillərinin faktlarına əsaslanaraq həmin fikri irəli sürür. E.Benvenist və H.Hirtə görə, “qədim hind-Avropa dillərində bütün feillər isim köklərindən yaranmışdır”. A.Fisk dilin ad yarada bilmədiyini vaxtda feil köklərinin mövcud olduğunu qeyd edir. A.Meye də ilkin köklərin hərəkət bildirdiyini iddia edir. N.Y.Marr isə yazır ki, qədimdə feillər müstəqil nitq hissəsi olmamışdır. Onlar yalnız frazada, ifadədə ad bildirən sözün feil kimi işlənməsi nəticəsində yaranmışdır, bir sözlə, bütün feillər isim köklərindən təşəkkül tapmışdır. Q.Şuxardt, A.Trombetti, Q.Royne, K.Herman və bir çox digər dilçilərin fikrincə, adlarla müqayisədə, feillər daha qədim söz qruplarıdır. Türkologiyada da bu problem haqqında ziddiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür. A.M.Şerbak göstərir ki, türk dillərində bütün kök morfemlər kiçik istisna ilə ad və feillərdən ibarətdir. Y.V.Şeka yazır ki, türk dillərinin təkamül mərhələlərində nidalar ilk köklərdir, əvəzlilər onlardan törəmiş gövdələr kimi təşəkkül tap-

---

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan dili və pedaqojika kafedrası.Email: baba_magerramli@mail.ru

mışdır. Həmin mərhələ Ural-Altay dövrü idi. Bu məsələ ilə əlaqədar subyektiv mülahizələr çoxdur. B.M.Yunusəliyev ən qədim kök morfemlər sırasına isim və feillərlə yanaşı, təqlidi sözləri də aid edir. A.A.Zayonçkovskinin fikrincə, qədim türk sözləri, əsasən, təkhecalı feillərdir. Türkologiyada nitq hissələrinin mənşəyi haqqında məsələdə sinkretizmlik nəzəriyyəsi üstünlük təşkil edir. Sinkretizmlik nəzəriyyəsinə görə, qədim türk dilində ad və feillər eyni zamanda yaranaraq, korrelyativ köklər kimi mövcud olmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılar feillərdə təkhecalılığın daha çox mühafizə olunduğuna əsaslanaraq, feilləri qədim hesab edirlər. Lakin bu fakt əsas sayıla bilməz, çünki türkologiyada dəfələrlə sübut edilmişdir ki, monosillabik feillərin bir qismi etimoloji cəhətdən düzəltmədir. B.Ə.Xəlilov isim və feillərlə yanaşı, özü də qeyd etdiyi kimi, “mübahisəli olsa da, əvəzlilikləri də kök morfemlərə aid edir” [Xəlilov:1999, s.10]. Biz də əvəzlilik köklərini ən qədim söz qruplarından biri hesab edirik, çünki dildə ilkin sözlərin yaranışında konkret anlayışların ifadəsi birincidir, sonra isə mücərrəd anlayışların adlandırılması baş vermişdir. Əvəzlilik kökləri də [xüsusilə, şəxs və işarə əvəzlilikləri] dildə konkretlik ifadə edən söz qruplarındanır.

Problemin şərh yazıyaqədərki dövrlə bağlı olduğuna görə isimlərin və ya feillərin və yaxud da əvəzliliklərin daha qədimliyini müəyyənləşdirmək çətin və mübahisəlidir. Yəni bu məsələnin şərhində ancaq ehtimallar irəli sürmək olar. Buna görə də biz hər üç söz qrupunu kök morfemlərə aid edirik. Qədim sözlər isim-feil və əvəzlilik köklərindən ibarət olmuşdur. Dilçilikdə söz köklərinin mənşəyi məsələsi ilə bağlı fikirlərdə subyektiv baxışların olması təbii haldır. Bəzən bizə milli mənşəli kimi görünən söz kökləri bir çox alimlər tərəfindən alınma hesab edilir. Məsələn, V.V.İvanov türk dillərində ən qədim feillərdən biri sayılan *yap-* feilinin toxar dilindəki *up-* “etmək” feilindən alındığını iddia edir. O, qədim Anadolu dillərinə aid toxar dilində *ya-*, luv dilində *aya*, het dilində *iya-* “etmək” köklərinin homogen olduğunu göstərir [Иванов: 2008, s.261]. Ümumiyyətlə, ölü dillərdəki faktlarla türk dillərindəki söz köklərinin müqayisəsi dil tarixi üçün zəngin material verir.

İlkin morfemlərin yaranması probleminin şərh dilin mənşəyi ilə bağlı məsələdir. Problemin çətinliyi ondadır ki, ulu dilə aid fikirlər fərziyyələrə söykənir, çünki ulu dilə aid yazılı faktlar yoxdur. Tədqiqatçılar yalnız məntiqin gücünə əsaslanıb fərqli fərziyyələr irəli sürürlər. Kök sözlərin yaranması haqqında nəzəriyyələrdən biri səs simvolizmi nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, hər bir səs müəyyən bir semantika ifadə edir. Səsin fonematik funksiyası və fonosemantik qanunauyğunluqlar bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Səs simvolizmi nəzəriyyəsinə görə, ilkin səslərlə onların yaratdığı mənalar arasında əlaqə var.

Türkologiyada söz kökü haqqında olan nəzəri fikirlərdən ən önəmlişi çuvaş türköloqu Q.E.Kornilovun ideofon nəzəriyyəsidir. Həmin nəzəriyyə türk dillərindəki etimoloji araşdırmalarda yeni metodların tətbiq olunmasının zəruriliyini sübut edir. İndiyə qədər etimoloji araşdırmalarda səs təqlidi faktının elmi əsaslara söykəndiyini iddia edən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Q.E.Kornilovun araşdırması səs təqlidi amilinin etimoloji araşdırmada nəzərə alınmasının vacibliyini təsdiqləyir.

Q.E.Kornilovun imitativlik nəzəriyyəsinə görə, “ilkin kök söz deyil, imitativdir”. Onun fikrincə, “ilkin söz kökünü təşkil edən səslər fonemlər deyil, ideofonlar səviyyəsində idi və onlar funksional baxımdan müasir söz modelinə uyğun gəlirdi. Vaxtilə ideofon səviyyəsində olan ilkin köklər hətta funksional baxımdan müasir dildə olan cümlənin funksiyasını da yerinə yetirmişdir” [Корнилов: 1984, s.181]. Fikrimizcə, ilkin söz kökləri ayrı-ayrı səs formalarında meydana çıxmışdır və həmin səslərin sayı müasir dillərdəki kimi o qədər də çox olmamışdır. Tədrisən dil inkişaf etdikcə, samit və sait səslərin müxtəlif kombinasiyaları fərqli söz kökü modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müxtəlif sistemli dillərdə bəzi analoji köklər təsadüfən uyğunluq təşkil edə bilər. Biz həmin faktı heç də inkar etmirik, ancaq elə kök morfemlər mövcuddur ki, bunu dil universaliləri və ya insan təfəkkürünün eyni olması ilə bağlamaq düzgün deyil. Bu qrup sözlər protodildə səs təqlidindən yaranmış və bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış kök sözlərdir ki, müxtəlif dillərdə fərqli fonetik və semantik inkişafa məruz qalsalar da, ortaqlığı qorumuşdur. Əslində, ən qədim söz köklərinin mənşəyi məhz səs təqlidi ilə bağlıdır. Müxtəlif dillərdəki qohum sözlərdə uyğun gələn mənaların tutuşdurulması ilkin mənənin deyil, sadəcə arxetipin fonetik biçiminin bərpası üçün əsas yaradır [Клычков:1961, 38]. Yəni ilkin mənənin bərpası məsələsi çox nisbidir, amma səs uyğunluqlarına görə ilkin fonetik formanın bərpası daha realdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə ortaq əlamətlər daha qədimliyi əks etdirdiyi halda, fərqli cəhətlər sonrakı dövrün məhsulu kimi ortaya çıxır. Məsələn, türk dillərində genetik qohumluğu təsbit edən kök sözlər qədim türk dilinin ilkin söz bazası haqqında təəssürat yaradırsa, əksinə, fərqli leksik-semantik amillər sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Adətən, dünya dillərində ortaq leksikanın bir hissəsini əhatə edən və ən qədim söz qrupuna aid edilən qohumluq bildirən sözlərin də mənşəyi imitativlərlə bağlıdır. Buna görə də ilkin köklərin etimoloji təhlilində səs təqlidi amilini nəzərə almaq lazımdır.

Fonosemantik nəzəriyyə bəzi söz köklərinin yaranma səbəblərini izah etməyə imkan verir. Hətta qədim qaynaqlarda izini tapa bilmədiyimiz söz köklərinin əksəriyyətinin mənşəyini, əmələgəlmə prosesini səs təqlidi və səs simvolizmi ilə izah etmək mümkündür. A.M.Qazov-Qinzberqin, Q.E.Kornilovun və S.V.Voroninin əsərlərində səs təqlidinin və səs simvolizminin kök sözlərin yaranmasındakı rolu dərin elmi izahını tapmışdır. Bəzi alimlərin iddiasına görə, müxtəlif sistemli dillərdə oxşar sözlər fərqli situasiyalarda yaranan eyni assosiasiyanın nəticəsində oxşar vəziyyətləri əks etdirən köklər kimi bir-birindən asılı olmayaraq formalaşır. Məsələn, E.Z.Kajibəyov **qar-* “lənətləmək” tipli sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə işlənməsini (ər. *qa:r* “lənət”, hind.-Avr. **gar* “qışqırmaq” və s.) təsadüfi hal hesab edir və səs təqlidi (imitativ) ilə müxtəlif dillərdə oxşar sözlərin yaranmasının bir-birindən asılı olmadığını qeyd edir. Ancaq, eyni zamanda, E.Z.Kajibəyov araşdırmasında müxtəlif sistemli dillərdə təqlid əsasında yaranmış sinkretik kökləri homogen sözlər kimi təqdim edir [Кажибеков: 1986, s.220-221]. Göründüyü kimi, türkoloqun bu məsələyə münasibətində ziddiyyətli məqamlar

özünü göstərir. Müqayisə edək, sam.-ham. *gar “acıqlı olmaq” [Orel :1995, 203], şum. *qir // qi // qe* “əsəbi, acıqlı olmaq” [Halloran: 1999, s.41], Azərb. *qarğış, qarğırmaq*, tat. *karqa-u* “lənətləmək”. Bu tipli qədim sözlərin uyğunluğu təsadüfi ola bilməz, çünki belə köklər ilkin insan təfəkkürünün məhsuludur və onlar ilk ulu dilin izlərini yaşadır.

Fərqli dillərdə oxşar söz köklərinin bir qismi ilkin dövrdə səs təqlidi əsasında yaranmış, sonradan isə həmin köklərin allomorfları müxtəlif dillərə yayılmışdır. Səs təqlidindən yaranan sözlərin fərqli statistikaları mövcuddur. G.J.Ramstedt Altay dillərinin əksəriyyətinin lüğət fondunun onomatopoetik səciyyəli olduğunu qeyd edir. A.Yohanneson 2200 hind-Avropa söz kökündən 530-nun səs təqlidindən yarandığını ehtimal edir. A.M.Qazov-Qinzberq sami dillərində 181 feil kökünün 115-nin səs təqlidindən yarandığını, 26-nın isə səs təqlidindən yaranması ehtimalının olduğunu göstərir [Газов-Гинзберг: 1965, s.130-131]. Bu statistik göstəricilər sübut edir ki, etimoloji araşdırmada səs təqlidi amili nəzərdən qaçırılmamalıdır. Etimoloji araşdırmalarla, tarixi-müqayisəli tədqiqatlarla məşğul olanlar mühafizəkarlıq edərək bu fikrin əleyhinə çıxmağa bilirlər. Ancaq səs simvolizminin mahiyyəti etimoloji araşdırmalarda səs təqlidinin, imitativliyin nəzərə alınmasını tələb edir. Türk dillərində səs təqlidi ilə yaranan sözlərin bir çoxu monosillabik quruluşa malikdir. Araşdırmalarda qazax dilində 2000-dən 3000-ə qədər leksik vahidin səs təqlidi əsasında formalaşdığı göstərilir. Qədim hind-Avropa dillərindəki 203 söz kökünün 50-dən çoxu səs təqlidi əsasında yaranmışdır. K.Ş.Xusainovun qeydinə görə, səs təqlidindən formalaşmış CVC (samit+sait+samit) tipli təkhecalı sözlərin sayı qazax dilində 200-dür [Хусайнов: 1990, s.159]. Müxtəlif sistemli dillərdə bənzər söz köklərinin səs təqlidi əsasında yaranması səs təqlidinin kök sözlərin təməl mənbələrindən biri olduğunu sübut edir. Burada kök sözlərin fonosemantik mahiyyətini, funksiyasını unutmamaq olmaz. Dildə ilkin sözlər ayrı-ayrı səslər formasında təşəkkül tapmışdır, çox güman ki, həmin səslər də vaxtilə müəyyən semantik yük daşmışdır.

Tədqiqatlar ideofonların ilk sözlərin təməlini yaratdığını təsdiqləyir. Məsələn, Q.E.Kornilov müxtəlif dillərdə, o cümlədən türk və hind-Avropa dillərində *kap-* kökünün “tutmaq” anlamını ifadə etməsinin səbəbini *k-* ideofonunun prosesin qəfil baş verməsini əks etdirməsi ilə izah edir [Корнилов: 1984, s.8]. A.M.Qazov-Qinzberq də sami dillərində *KPP* kökünün “*qapmaq*” semantikasını əks etdirdiyini göstərmişdir [Газов-Гинзберг: 1965, s.56]. Həmin kök qohum olmayan dillərdə oxşar semantikəli derivatlar üçün ilkin baza, təməl rolunu oynamışdır. H.İ.Mirzəyev yazır ki, *qa* forması ilə başlayan feillərdə “sıxmaq, bərkitmək, tutmaq”, *ba* ilə başlayanlarda isə bir-birinə “bağlamaq, keçirtmək, yaxın çəkmək” mənalı özüni mühafizə etməkdədir [Mirzəyev:1984, s.44]. Beləliklə, səs simvolizmini, imitativlərin mahiyyətini açmadan rekonstruksiya aparmaq dəqiq elmi nəticə vermir. Nəzərə alaq ki, müxtəlif sistemli dillərdə **ka-* morfemindən onlarla yeni söz kökü formalaşmışdır.

Qədim sözlərin konkret və və ya mücərrəd mənalər bildirməsi haqqında dilçilikdə fərqi fikirlər var. Bəzi dilçilərin qənaətinə görə, ilkin məna həmişə konkret olmuşdur və protodildə mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlər mövcud deyildi. Ancaq əksini düşünən alimlər də var. E.Benvenist hər iki fikrin əsassızlığını iddia edir [Бенвенист: 1974, s.37]. İlkin insan təfəkkürünün konkret anlayışlar bildirməsi fikrini S.S.Mayzel və E.Z.Kajibəyov da müdafiə edirlər. Protodildə mücərrəd mənalı sözlərin tamamilə yoxluğunu iddia etmək də düzgün deyil, çünki məhz protodildə ilkin mifoloji anlayışlar, sakral məfhumlar yaranmışdır. Ən qədim insanların nitqi birhecalı, dəyişməyən və bir-biri ilə bağlanmayan sözlərdən ibarət olmuşdur. Onlar əksərən başqa canlılar kimi kəsik-kəsik qışqırtılarla danışımlar. Birgə fəaliyyət tədricən eşidilən səsin mahiyyətini anlamaq imkanı yaratmışdır. Lazımı mənalər bu cür müəyyən səslərlə mənimsənilmişdir” [Kazımov :2003, s.16].

Türkoq E.Z.Kajibəyovun qənaətinə görə, qədim sözlərin məzmunu konkret, sadə, elementar, monosemantik olmuşdur, çünki qədim dövrdə insanın təfəkkürü elə də dərin deyildi ki, onu əhatə edən dünyanı tam dərk edə bilsin. Buna görə də ilkin sözlərin səs tərkibi də sadə idi [Кажибеков: 1990, s.96]. E.Z.Kajibəyovun bu fikri ilə razılaşmırıq ki, guya qədim dövrdə insanın təfəkkürü dərin olmamışdır. Əgər mifoloji leksikada sakral anlayışların ifadəsi əsas yer tutursa, deməli, ibtidai insan təfəkkürü abstrakt məfhumları da müəyyən dərəcədə inikas etdirmişdir. Təbii ki, ilkin təqlid əsasında yaranan köklərin abstrakt məfhum bildirdiyini iddia etmək məntiqli deyil. Ancaq sonradan həmin köklər tədricən abstrakt anlayışları da ifadə etmişdir.

Fərqli dillərdə səs təqlidi ilə oxşar sözlərin yaranmasını bəşər təfəkkürünün eyniliyi ilə də izah etmək mümkündür. Bəzi bu tipli sözlərin analoji forma və məna daşması təsadüfi ola bilər. Belə sözlər sonradan yaranmış leksemlərdir. Məsələn, Azərb. *çat*, *çatlamaq*, ing. *chapped* “çatlamış”, Azərb. *tappılı*, *tappıldamaq*, ing. *tap* “tappıldamaq” və s. Bu cür misalların sayını daha da artırmaq mümkündür. Qədim türk dilində *çağ-çuğ* və *çak* sözləri “səs” anlamını ifadə etmişdir [Kaşğari: 2006, s.125]. Təqlid əsasında yaranmış sözlərin bir qisminin isə tarixi qədimlərə gedib çıxır. Məsələn, *çağır*- və *çığır*- sözlərinin kökündə məhz *ça kök morfemi dayanır. Qədim türkcədəki *sab* // *sav* “söz”, *çav* “şan-şöhrət, səs”, *çavuş* “hərbi rütbə” sözləri də bu kökdəndir. Hazırda dialekt və şivələrimizdə işlənən *söz-sav* qoşa sözündə *sav* kökü mühafizə olunmuşdur. Müqayisə edək, Yenisey yazılarında: *çab* “şayiə, xəbər, söhbət”, *sab* “söz”, qırğ. *çuu* “səs-küy”, *çır* “qışqırıq”, qaz. *şuv* “çığırta”, qəd.uyğ. *çav* “söhbət, danışmaq”. B.M.Yunusəliyev Orxon yazılarında *çab* “söhbət, danışmaq” sözünün *çap kökündən yarındığını göstərir [Юнусалиев:1959, s.160]. M.Kaşğari *çağı* sözünü “gurultu” mənasında izah edir [Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü:1972, s.90]. Deməli, dilimizdəki *çağır*- feilinin də kökü buradandır. B.Ə.Xəlilov *ça*- sinkretik kökünün “səs, səs-küy, hay-küy, çığırta, bağırtı” anlamlarında olan bir qrup sözdə mühafizə olunduğunu göstərir [Xəlilov:1999, s.36]. Qədim qaynaqlarda bu kökdən yaranmış *çavık*-

mak feili “şöhrət qazanmaq” mənasında işlənmişdir: *er çavıktı* “Adam şöhrət sahibi oldu” [Kaşgari :1985, s.117]. Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən *çavımaq* “çalışmaq, vurnuxmaq, qaçmaq” sözü də bu kökdəndir. Azərbaycan dilindəki *qax-“vurmaq” - çax- “çaxmaq”* feillərinin eynimənşəliliyini səs simvolizminə əsasən izah etmək mümkündür.

Qənaətimizə görə, səs simvolizmini, səsin fonosemantik mahiyyətini, imitasiyanı nəzərə almadan rekonstruksiya aparmaq mümkün deyil. Çünki səs təqlidi kök sözlərin əsas yaranma mənbələrindən biridir. Məsələn, əksər qədim qaynaqlarda **ka-* “bağlamaq, örtmək, qutu, qab” morfemi işlənmişdir. Həmin kök mənşə baxımından **k* səsinin fonosemantik mahiyyəti ilə bağlıdır. Türk dillərinin ilkin mənbələrində **ka-* morfemi müstəqil şəkildə qeydə alınmışdır və onu bərpa etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Bəzi türk dillərində bu kökün ilkin forması mühafizə edilmişdir: dolq. *kaa* “qutu”. Müqayisə edək: qəd. Mis. *gu* “qutu” [Orel :1995, s.805]. Ancaq B.Ç.Budayev kalmık dilindəki *kaa-* “bağlamaq”, qədim monqol dilindəki *xaqa* “bağlamaq” sözlərinin kök morfeminin **kava* “bağlamaq” olduğunu ehtimal edir [Воронин: 1982, s.97]. Halbuki türk dillərinin ilkin yazılı qaynaqlarında bu kök morfem *ka // qa* biçimində işlənmişdir. Yəni bu kökün arxetipinin ikihecalı formada bərpasının heç bir elmi əsası yoxdur.

Dilimizdəki *öküz*, monqol dilindəki *uxer* “öküz” sözlərinin səs təqlidindən formalaşmasını buriyat, monqol dillərindəki *üxer-*, qazax dilindəki *ökir-*, türkmən dilindəki *öqir-*, başqırd dilindəki *üker-* feillərinin “nəriləmək, böyürmək” mənasında işlənməsi sübut edir. B.M.Yunusəliyev bu sözlərin **ö-* kök morfemindən yarandığını göstərir [Юнусалиев: 1959, s.161]. Müqayisə edək: ing. *ox* “öküz” . Q.E.Kornilov müxtəlif dillərdəki *buğa // buğu // buka // bull* sözlərinin **bu // *mu // *mi* “böyürmək” ideofonundan yarandığını iddia edir [Корнилов: 1984, s.73]. Müqayisə edək: türk.dial. *buhur* “dəvə”, türk.dil. *buğa* “öküz”, *buğu* “maral”, manç. *buxa* “yürtücü heyvan”, “qoyun, erkək keçi”, mon. *buqa* “maral”, *buur* “erkək dəvə”, mord. *buka*, mac. *bika* “öküz”, mar. *muka* “inək”, ər. *bakr* “körpə dəvə”.

Əski türk abidələrində *buğra* sözü “keçi” mənasında işlənmişdir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *bi* sözü “at, aygır” anlamındadır [Şükürlü :1993, s.304]. Bu kök digər dillərdə də mövcuddur: ing. *bull* “öküz”, rus. *бык* “öküz”, irl. *bo* “inək”, yun. *bous* “öküz”, bask. *behi // bei* “inək”, protokelt. **bow* “inək”, **bukko* “keçi”, rom. *buke // bouk // bok* “erkək keçi”, lat. *bukula* “inək balası, dana”, kartv. **pur* “inək”, oyr. *boq* “xırdabuynuzlu qaramal”, *buha // buhu* “maral”, hind. *bakra* “keçi”, yap. *buta* “donuz”, ər. *bair* “dəvə”, ing. *boar* “qaban”, qəd.isl. *baka* “it”, sam.-ham. **bogur* “quş”, mon. *bar* “pələng”, *boda* “iri qaramal”, soy. *beə* “madyan”, qəd.isl. *bokkr* “keçi” . Müxtəlif türk dialektlərində, ləhcələrində də həmin kökün diferensiallaşması müşahidə edilir: uyğ.dial. *boğı // bodı* “maral”, *boda* “sürü, qaramal”, qar.-balk.dial. *bu* “maral”, Sib.tat. dial. *buar* “at” .

Fərqli dillərdə bəzi heyvan adları eyni kökdən səs təqlidi əsasında yaranmışdır. Məsələn, türk. *mal* “qaramal”, qəd.tunq. **mul* “maral, sığın”, mon. *mal* “iribuyuzlu ev heyvanı”. *Mal* sözü əksər mənbələrdə ərəb mənşəli hesab edilir. Ancaq bu

tipli sözləri konkret bir dilə aid etmək düzgün deyil. Altay etimoloqları bu sözün arxetipini protoaltay dili üçün **mula* şəklində bərpa edirlər [An Etymological Dictionary of the Altaic Languages: 2003, s.42]. Türk dillərindəki *bulan* (*bu+lan*) “maral” sözünün də *b // m* refleksinə əsasən *maral* (*ma+ral*) sözü ilə eyniköklü olması güman edilir. Fonoloji qanunauyğunluğu da nəzərə alsaq, *ma // mu // bu* kök morfemi ilə mövcud olan bütün bu heyvan adlarının səs təqlidi ilə yaranması şübhəsizdir. Müqayisə edək: kor. *mal* “at”, qəd.slav. *маль*, qot. *smals*, lat. *malus*, yun. *melon* “xırdabuynuzlu qaramal”, ing. *mule* “qatır”, mon. **mok* “ikiyaşlı erkək maral”, protoalt. **muk* “öküz” [An Etymological Dictionary of the Altaic Languages: 2003, s.42], çin. *ma* “at”, *mu* “maral”, s.uyg. *ma* “at”, akk. *mūr*, mac. *marha* “öküz”, qəd.isl. *marr* “at”, vax. *məd* “madyan”, qəd.hind.-Avr. **mel* “varlıq, heyvan”, hind.-ari. *mallu* “ay” [Маковский :1996, s.61].

Örnek verdiyimiz bənzər faktlar sübut edir ki, səs təqlidindən yaranan kök morfemdən tədricən morfonoloji yolla yeni heyvan adları törəmişdir. Deməli, bir çox söz köklərinin rekonstruksiyasında səs təqlidi amili nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif dillərdə müşahidə edilən analogi leksik faktlar ilkin sözlərin bir çoxunun səs təqlidindən təşəkkül tapdığını isbat edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Xəlilov, B.Ə. Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı: / filologiya üzrə elmlər doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1999. – 66 s.
2. Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər/: [4 cildə] / M.Kaşğari. Bakı: Ozan, c.4. 2006. – 752 s.
3. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003. – 583 s.
4. Mirzəyev, H.İ. Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı: APİ-nin nəşri, – 1984. 126 s.
5. Şükürlü, Ə.C. Qədim türk abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993. – 336 s.
6. Kaşğari, M. Divanü Luğat-it Türk Tercümesi / Çeviren B.Atalay/: [4 ciltte] / M.Kaşğari. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, c.2. 1985. – 366 s
7. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü: [12 ciltte] /– Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, c.6. 1972. – 2244 s.
8. Маковский, М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов / М.М.Маковский. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
9. Бенвенист, Э. Общая лингвистика. Москва: Прогресс, 1974. – 447 с.
10. Будаев, Б.Ц. Лексика бурятских диалектов в сравнительно-историческом освещении / – Новосибирск: Наука, 1978. – 302 с.
11. Воронин, С.В. Основы фоносемантики/Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1982, – 244 с.
12. Газов-Гинзберг, А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? [свидетельство прасемитского запаса корней]. – Москва: Наука, 1965. – 183 с.
13. Иванов, В.В. Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков. Индоевропейские и древнесеверокавказские [хаттские и хурритские] этимологии: [в 2 томах]. Москва: Языки славянских культур, Т.2. 2008. – 704 с.

14. Кажибеков, Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках . Алма-Ата: Наука, 1986. – 272 с.
15. Кажибеков, Е.З. Фоносемантическая характеристика пратюркского корня //Алма-Ата: Проблемы этимологии тюркских языков, 1990. с. 95-102.
16. Клычков, Г.С. Об основных приемах лингвистической реконструкции //Москва: Вопросы языкознания, 1961. №6.
17. Корнилов, Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1984. – 183 с.
18. Хусаинов, К.Ш. О причинах количественного различия звукоизобразительных слов в разносистемных языках // – Алма - Ата: Проблемы этимологии тюркских языков, –1990.
19. Юнусалиев, Б.М.Киргизская лексикология (Развитие корневых слов) / Фрунзе: Киргизское государственное учебно-педагогическое издательство, 1959. 248 с.
20. An Etymological Dictionary of the Altaic Languages /Leiden-Boston: Brill Academic Publishers, 2003. – 1558 p.
21. Halloran, J. Sumerian Lexicon: [Electronic resource] /Version 3.0.1999. – 159 p.
22. Orel, V. Hamito-Semitic Etymological Dictionary. New York, Köln, B.J.Brill, 1995. 580 p.

РОЛЬ ЗВУКОВОЙ СИМВОЛИКИ В ОБРАЗОВАНИИ КОРНЕВЫХ СЛОВ РЕЗЮМЕ

Прослеживание фоносемантической и морфологической истории развития корневых морфем создает полную картину проформ и архетипов любых слов турецкого языка. До сих пор, если не принимать во внимание этимологические словари, относящиеся к коренным словам тюркских языков, мало исследований проведено в систематическом, обобщающем направлении. Поскольку общий, совершенный этимологический словарь тюркских языков не составлен, в исследованиях форм корней тюркских слов имеются определенные недостатки и пробелы. Изучены только корневые слова отдельных тюркских языков (казахского, киргизского, турецкого), общие направления развития корней тюркских слов до конца не определены, а корни тюркских слов не задействованы в комплексных сравнительно-типологических исследованиях. Поэтому существует большая потребность в новых реконструкциях и этимологических исследованиях в тюркологии. Звуковая символика играла важную роль в создании ранних слов. В статье рассматривается роль звуковой символика в образовании корневых слов.

Ключевые слова: *корень слова, звуковая символика, подражание, этимология, архетип*

**THE ROLE OF SOUND SYMBOLISM IN THE FORMATION OF ROOT WORDS
ABSTRACT**

Tracing the phonosemantic and morphonological development history of root morphemes creates a complete picture of the proforms and archetypes of any Turkish language words. Until now, if we do not take into account the etymological dictionaries related to the root words of the Turkic languages, few studies have been carried out in a systematic, generalizing direction. Since a general, perfect etymological dictionary of Turkish languages has not been prepared, there are certain shortcomings and gaps in the researches about the proforms of Turkish word roots. Only the root words of individual Turkic languages (Kazakh, Kyrgyz, Turkish) have been studied, the general development directions of Turkish word roots have not been fully determined, and Turkish word roots have not been involved in comprehensive comparative-typological studies. Therefore, there is a great need for new reconstructions and etymological studies in Turkology. Sound symbolism was important in the creation of early words. The article examines the role of sound symbolism in the formation of root words.

Keywords: root word, sound symbolism, imitation, etymology, archetype